

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

LÕUNAEESTI KIRJANDUSLUGU KAHE LUGEMIKU SEES JA VAHEL

MART VELSKER

Sissejuhatus

Kirjanduslugude kirjutamine muutus kirjanduse tõlgendamise oluliseks võimaluseks Euroopas XIX sajandil ja esialgu peeti selle all silmas narratiivses vormis esitatud ülevaateid kirjandusest, sageli rahvuskirjandustest. Kirjandusloolise mõtte üks olulisemaid kujundajaid viimastel aastakümnetel, David Perkins, on väitnud, et kirjanduslugudel on kaks põhivormi: narratiivne ja entsüklopeediline (Perkins 1992: 20). On aga ilmne, et narratiivne vorm on ajalugude vormi kujundava alusstruktuurina primaarne. Perkins on uurinud kirjandusloo jutustamise võimalusi ja vaadelnud muuhulgas inglise romantismi konstrueerimise lugu klassifitseeriva tegevusena ning ta väidab, et sedasorti klassifitseerimistel on kolm külge: kirjanike kaanon või tekstide võrgustik, mõiste või iseloomustus ja nimi (Perkins 1992: 87). See tõdemus on ootuspärane – ikka on olemas mingid kirjeldatavad objektid, nende tõlgendused ja nimed, need kolm külge tulevad esile ka praeguse teema puhul.

Käesoleva artikli huvikeskmes on lõunaeesti kirjandusloo lugu. Tõsi – ühtegi iseseisvat raamatut, mis jutustaks lõunaeesti (või ka Lõuna-Eesti või võru) kirjanduse ajalugu, pole seni ilmunud, kuid väiksemaid katseid on tehtud ning on tehtud ka töid, mis kirjandusloolist mõtet toetavad. Kanaoni kujundamisel ja kirjandusloolise mõtlemise aluste väljatöötamisel on oluline roll lugemikel ning antoloogiatel ning sellepärast olen narratiivsete kirjan-

dusülevaadete kõrval võtnud vaatluse alla ka seda tüüpi trükised. Loobun praegu varasemate tartukeelsete kooliraamatute käsitlemisest, mis nõuaksid eraldi tähelepanu, ja keskendun XX sajandile. Pikka aega ei soosinud valitsev ideoloogia seda, et lõunaeesti kirjanduses üldse nähtaks mingit eraldiseisvat kooslust – eesti kirjanduskäsitlus on traditsiooniliselt rõhutanud eestikeelse kirjanduse ühtsust. Vähestest eranditest tuleb artiklis juttu, aga on ilmne, et olukord muutus XX sajandi viimasel veerandil, mil nii rahvusliku kui ka kirjandusliku identiteedi küsimused sattusid uude valgusse ja komplitseerusid. Jõuliselt läks käima võru liikumine (vt nt Kõivupuu 1995: 17) ning sajandi vahetuseks jõuti ka esimeste kontseptuaalsete lõunaeesti kirjandusloo käsitlusteni. Esimene kaalukam neist oli Kauksi Ülle võru kirjandusloo kondikava „Võro kirändüs – miä tuu um?“, mis ilmus 2000. aastal kogumikus „Võro kirändüse luumine“ (Kauksi Ülle 2000) ja sai ka Võru kirjanduse kodulehe avatekstiks (Võro kirändüse kodoleht). Kauksi Ülle töödest olen juba kirjutanud (Velsker 2013: 1551–1554), tema tekstid aga ei tekkinud tühjale kohale. Võru ja/või lõunaeesti kirjanduse „loomise“ protsessi võiks sotsiaalse konstruktivismi vaimus ning Marek Tamme eeskujul nimetada ka lõunaeesti kirjanduse „leiutamiseks“, kasutades siis „„leiutamist“ ühtaegu nii „leidmise“ kui ka „loomisena““ (Tamm 2012: 196). Lõuna-Eesti leiutamine oli kuju võtnud varem ning see on olnud seotud ka ettekujutustega Liivimaa kohta.

Kui ma räägin lõunaeesti kirjandusest, siis see on vaid üks võimalus teiste seas. Miks mitte tõmmata piire kitsamaks, nagu ju sageli tehtud ongi? Või miks ka mitte avardada piire, rääkida Liivimaa kirjandusest kui multikultuursest fenomenist, mis geograafiliselt hõlmab suurt osa praegusest lõunapoolsest Eestist ning põhjapoolset Lätit? Viimati pakutud variandi saab kergemini kõrvale jätta: Liivimaa kirjandus oleks huvitav konstruktsioon, millele baltisaksa traditsioon annab ka teatava sisu, kuid see sisu ilmneb eesti kirjanduses ja kirjanduskäsitlustes haruharva. Lõunaeesti kirjanduse kitsendamise võimalustest tuleb allpool veel juttu.

Võtsin endale ülesandeks otsida tekste, mis annavad Lõuna-Eestiga seotud kirjandusele (kas siis laiemalt või kitsamalt) mingisugusegi autonoomsuse ning püüavad sellest lugu jutustada, samuti vaatasin esinduslikke ja institutionaliseeriva tähendusega lugemikke. Üldpilt sundis ajavahemikku piiritlema konkreetsemalt – nii, et seda jäävad raamistama kaks suurt lugemikku kokku neljas raamatus: esiteks kaheosaline „Seto lugõmik“ (1923), mille teine osa kannab pealkirja „Kodotulõ“ (1925), teiseks „Võrokõstõ lugõmiseraamat“ (1993), mille uus, ümbertöötatud trükk sai pealkirja „Võrokiilne lugõmik“ (1996). Ajavahemikus 1920. aastate algusest kuni 1990. aastate keskpaigani õigupoolest neile köidetele analooge polegi. Praegu jäävad kõrvale kiriklikud lauluraamatud, rahvaluule publikatsioonid, aga ka uudisloomingule orienteeritud ja kitsama haardega almanahhid. Samuti on kõrvale jäetud ühele autorile pühendatud käsitlused, siiski paari erandiga, kus konkreetne autor on küll kirjutamise ajendiks, kuid ülesandeks on võetud anda avaram ülevaade.

Näiliselt kogemata, aga minu arvates siiski ka sisulistel põhjustel, hakkavad setu ja võru¹ lugemikud esindama kahte markantset üleminekuperioo-

¹ Kasutan artiklis *u*-lõpulisid sõnakujusid „võru“ ja „setu“ (*resp.* „Võrumaa“ ja „Setumaa“), mis on eestikeelses traditsioonis juurdunud. Mitmed käsitlajad, näiteks Andreas Kalkun (vt 2011: 32), on eelistanud kohalikku sõnavormi „seto“, põhjendades seda sooviga vältida negatiivseid konnotatsioone, mis vormidel „setu“ ja „Setumaa“ on tekkinud. Aktsepteerin seda põhjendust, pean võimalikuks kõiki mainitud variante ega soovi kedagi solvata,

di, 1920. ja 1990. aastaid. Nende vahele jääb pikem ajavahemik, kus ilmuvad Lõuna-Eestiga seotud kirjanduse mõned ülevaated, millest tuleb allpool juttu. Pikema aja puhul oleks ootuspärane mingite allperioodide eristamine, kuid praegu jääb see tegemata, seda tingib materjali väline hajusus ning teisalt üllatavgi sisemine koherentsus. 1940. aastatest ja 1950. aastate esimesest poolest ei osanud ma midagi leida. Selle tühimiku tekitab sõda ja poliitilise olukorra muutumine, ühiskeele propageerimine, murdekeele halvustamine ja keelamine.

Lähema vaatluse alla ei tule ka nn suured kirjanduslood, kuid päris ignoreerida neid ei saa, sest siin luuakse kohalikust kirjandusest kõnelemise tavad. Teen nende kohta mõned esialgsed tähelepanekud. XX sajandi kirjanduslugudes on üldiselt tavaks see, et nenditakse kahe keeleliselt eristuva traditsiooni olemasolu kirjasõna varasemas järgus, kuid neid kirjeldatakse ikka eesti traditsiooni kahe erikujuna – üks siis põhjaeestikeelne, teine lõnaeestikeelne. Lõnapoolset traditsiooni võidakse XVII sajandi kirjanduse ülevaadetes ka rõhutada, kuid kahte keelekuju kirjeldatakse ikka koos ja võrdlevalt. Näiteks on Mihkel Kampmaa eristanud alapeatüki „Lõnaeesti-keelse kirjanduse ettejõudmine” (1938: 155–160) ja analoogiliselt on mõnikord tehtud ka mujal. Kirjeldatakse ka kirjakeele rivaalitsemist, enamasti neutraalselt, kui aga otseste hinnangute jagamiseks läheb, on võimalik vaid hukkamõist või kahetsus, mida selgelt väljendavad kaks Tartumaalt pärit Noor-Eesti juhtkuju. Friedebert Tuglas (1936: 24) teeb seda Joachim Rossihniuse tegevust hinnates, samuti Gustav Suits (1953: 23): „Oli alanud vähese kandejõuga võistlus kahe provintsiaalse kirjakeele vahel, mis tuli kahjuks tervikulisele kirjanduslikule arengule.” Hinnanguid tuleb mõista konkreetsetes kontekstis: kahe kirjakeele kõrvutiolu peetakse keelte väiksuse tõttu ebaotstarbekaks, see ei tähenda samas tingimata hinnangut lõnaeestikeelse kirjanduse kunstilisele väärtusele. Suitsu enda tartukeelne „Kerkokell” on eesti kirjandusloo tuntumaid tekste ning Tuglas aitab trükki Hendrik Adamsoni mulgikeelseid värse – see kõik on aga juba midagi muud. Uuemat arengujärku lõnaeestikeelses kirjanduses nähaksegi vanast tartukeelsest kirikukirjandusest lahusseisvana ning mingit uut traditsiooni seejuures tavaliselt ei fikseerita – „Kerkokell” ei võistle „päris” eesti kirjandusega, vaid laiendab ja nüansseerib seda. Ajuti on eesti kirjanduslugudes märgata ka vilksatamas ettekujutusi sellest, et murdekirjandus kujundab välja oma traditsiooni. Tavaliselt hakatakse „murdeluule” sõna kasutama alates Artur Adsoni ja Hendrik Adamsoni loomingu käsitlustest, mõnikord ka varasemate autorite puhul, näiteks leiab Arvo Mägi (1965: 34), et Friedrich Kuhlbars on oma esikkogus „meie esimesi murdeluuletajaid”. Milles aga täpselt seisneb vanema tartukeelse loomingu ja algava „murdeluule” vahe, see ei selgu. Variatsioone lisandub Nõukogude Eestis ilmunud kirjanduslugudes, mingit põhimõttelist muutust aga lõnaeesti kirjanduse käsitlemisel ei tule, kui just mitte lugeda põhimõtteliseks seda, et mitmeosalises „Eesti kirjanduse ajaloos” on ruumi rääkida mõnest lõnaeesti kirjanikust detailsemalt.

sellest hoolimata jään eesti keele traditsiooniliste sõnakujude juurde. Vastasel juhul peaks süsteemsuse huvides eesti keeles kasutama ka vorme „võro” ja „Võromaa”, mille eelistamist samamoodi põhjendada ei saa. Asjal on ka teine külg: rahvaste ja kohtade nimetuste lahkemised eri keeltes ongi tavalised ning eesti keeles pole ootuspärane kasutada järgsilbis o-tähte.

Setu lugemik ja 1920. aastad

Vanas tartu kirjakeeles kirjutatud trükisõna taandus raamatutest XX sajandi esimestel kümnenditel. Tekkis võimalus, et kirjanduslood saavadki lõuna-eestikeelse kirjasõna tõrjuda kaugemale minevikku, tõrjuda kaugemale ka siinmail elanud muukeelsed literaadid ning ühtlasi vabaneda Lõuna-Eestiga seonduvatest eriküsimustest. Nii see siiski ei läinud ja põhjusi on mitu, kuid need on kõik suuremal või vähemal määral seotud lõuna-eestilise identiteedi tugevusega. Veidi lihtsustatult võiks öelda, et sellel identiteedil on XX sajandi algupoolel vähemalt neli silmatorkavat külge: esiteks – mulgid kui (järel)-ärkamisaegsed kultuurikandjad ja ühtlasi kõige markantsema lokaalse stereotüübi esindajad, teiseks – setud kui „vanavara” austajate imetusobjektid, kolmandaks – Tartu suur roll kultuurikeskusena, ja neljandaks – Lõuna- ja Kagu-Eesti terav keeleline eristumine, mis on selgem eriti Võrumaal ja Setumaal, aga tollal veel mujalgi.

Keelelised erijooned löid eelduse selleks, et kohalikus keeles kirjutajaid tuli kõigest hoolimata juurde. Adsoni ja Adamsoni tekstides kehastub uus murdeluule, samal ajal on näha ka seda, kuidas lõuna-eesti jooned tungivad moodsa eesti kirjanduse keelde ja on eriti olulised avangardi programmilises keeles, mis Tiit Hennoste järgi avaldub eriti aastatel 1919–1922 (Hennoste 2014: 107). Oli uute keelte otsimise aeg; tollaseid otsinguid ei pidanud tingimata kohe lugemikesse ja ajalugudesse kirjutama, kuid on loogiline, et sellised taotlused ilmsid kiiremini setu suunal. Setumaa oli saanud Eesti Vabariigi osaks ja küsimuseks oli see, kuidas setude integreerimine peaks toimuma. Selleks ajaks kuju saanud mulgi ja setu stereotüübid on erinevad. Mulkides on alates XIX sajandi teisest poolest kuni tänaseni tavatsetud näha rikkaid ja uhkeid tegutsejaid, toimivaid subjekte. Setud on seevastu objektistatud, eriti XX sajandi esimesel veerandil. Andreas Kalkun tõdeb oma doktoritöös, et setudele „hääle andmine” oli pikka aega võõraste kirjutajate võimuses ning neid paigutati representeerijale sobivasse rolli: „Setomaa ja setode piiripealsus on teinud neist eesti kultuuri jaoks ideaalse Teise” (Kalkun 2011: 14). Seda soodustas setude kirjaoskuse suhteliselt madal tase. Olukorras, kus setud pigem esindavad suulist kultuuri, pole põhjust loota, et keegi tuleks ja kirjutaks setu kirjanduse ajaloo. Küll aga oli sel ajal tekkinud olukord, kus taheti setu kirjandus mingil kombel ikkagi leitudada.

Riiklikud taotlused ja setu iseolemine ristusid 1921. aastal huvitavalt Tartus Akadeemilises Emakeele Seltsis, kus võttis kuju soov pakkuda setudele omakeelset kirjavara. Sellest on kirjutatud arhiivimaterjalidele toetudes Vee-ra Pino (1987: 193), kelle andmeid ma käesolevas lõigus kasutan. Setukeelsete trükiste tegemise mõtte taga olid kaks Rápina kandi meest: Jaan Ainelo (kuni 1922. aastani Jaan Bundberg) ja Paulopriit Voolaine (kuni 1921. aastani Paul Friedrich Pedmanson). Inspiratsiooni saadi ilmselt liivikeelse kirjanduse soetamisest, mis oli äsja alanud. Idee tekitas vaidlusi, muuhulgas oli kahtleval positsioonil Emakeele Seltsi esimees Lauri Kettunen. 1922. aastal seltsi üldkoosolekul otsustati siiski lugemike avaldamise kasuks ning valiti nende tegemiseks toimikond, mille esimeheks sai Ainelo ja sekretäriks Voolaine, teised liikmed olid Villem Ernits, Taavet Karopun, Oskar Parmas, Alfred Suik ja Oskar Urgart. Lugemikes toimikonda ega toimetajat märgitud ei ole, kuid on kindel, et tegelikuks toimetajaks ja kõige aktiivsemaks autoriks kujunes

Voolaine. „Seto lugemiku” I osa tiitlil on aastaarv 1922 ja II osa „Kodotulõ” tiitlil 1924 (kaanel 1925), tegelikult ilmusid raamatud 1923. ja 1925. aastal. Voolaine ja Ainelo üks eesmärke oli setukeelne algharidus. See siiski teoks ei saanud ja teadaolevalt lugemikke koolides kasutama ei hakatud (Jääts 1998: 47), kuid nende raamatute tähendus lõunaesti kirjanduse „leiutamisloo” ehituskividenä on märkimisväärne. Voolainest sai varsti ka Anne Vabarna inspireerija setu eepose „Peko” loomisel (vt nt Jääts 1998: 55–56).

Seto lugemike eesmärgid avab autorinimeta „Edesõna” (ehk „Esisõna”) esimeses osas, mille autoriks on samuti põhjust oletada Voolainet. Eessõna on esitatud paralleeltekstina kahes keeles, muidu on lugemikud setukeelsed. Kalkun on näidanud, kuidas XX sajandi alguses läks käibele käsitlus setudest kui „ärakadunud poegade”st, vahepeal õnnetult eksiteele ja vene mõju alla sattunud eestlaste killust, kes tuleks nüüd „tagasi võita” (Kalkun 2011: 15). See arusaam kordub setu lugemikes ja tuleb kõigepealt otsesõnu välja eessõnas (Seto lugemik 1923: 3–4). Kahtlemata olid Voolaine jaoks setud üks osa eestlastest, kuid tema suure ettevõtmise juures on kogu aeg tunda ka ambivalentust. Ühtpidi tahetakse setusid lähendada eesti kultuurile, teiselt poolt imetletakse nende anderikkust ja erilisust, kinnitatakse, et setu nimi peab olema kandjale „avvus ja uhkusõs” (Seto lugemik 1923: 5).

Lugemikud sisaldavad ilukirjandust ja folkloorset ainet ning jagavad kultuuriloolisi teadmisi. Mõlemas osas torkab silma mugandav ja rahvapärastav tendents, seda küll rohkem keelelistes valikutes (näiteks on mugandatud ka eesti autorite nimesid) ja mitteilukirjanduslike tekstide jutustamisviisis. Eessõnas ilmnev kahetisus (või ka mitmemõttelisus) tuleb välja ka raamatute sisus: tutvustatakse eesti kultuuri, aga samamoodi tutvustatakse setude kommete ja rahvaluule omailmelisi väärtusi. Ühelt poolt jutustatakse ümber Kalevipoja ja Suure Tõllu tegemisi, teiselt poolt ollakse tähelepanelikud setu „päris oma” kangelahe suhtes, ja kui rahvajutte napib, siis antakse setudele kangelahe omalt poolt: esimeses osas on esitatud Eiseni lühike jutt sellest, mis on teada Petseri vägimehest. Sellest on omakorda Voolaine tõuget saanud värssteose „Kuningas Seto” kirjutamiseks, millest pakub katkendeid raamat „Kodotulõ”. Siit omakorda hakkab lähtuma eepose „Peko” hilisem kavand.

Ilukirjanduslikus osas on samuti korruga näha soov luua mingi setukeelse kirjanduse autonoomne tekstikogum ja soov tutvustada eesti kirjandust – lugemikes on küllalt palju tõlkeid. Tõlgete valimisel on olnud taas mitu eesmärki. Kindlasti on koostaja üks mõte olnud pakkuda kunstiväärtuslikke lühitekste, mida on eesti kirjandusest leida alates Kristian Jaak Petersonist kuni A. H. Tammsaare ja Friedebert Tuglaseni. Osa tekste (näiteks Eesti hümnisõnad) on valitud küllap eestimeelsuse kinnitamise ja kujundamise eesmärgil. Nende ilmsemate taotluste kõrval paistab olevat ajuti silmas peetud sedagi, et tekiks mingi ühine Lõuna-Eesti tekstivara. Lugemiku teises osas on ilmunud minu andmetel esimesed (tõlkena vormistatud) tõlked ühest Lõuna-Eesti murdest teise: siin on setukeelse kuju saanud algupäraselt mulgikeelsed Friedrich Kuhlbari „Häitsememehe” ja Andres Renniti „Kallis kotus” („Kodukotus”) ning Gustav Suitsu tartukeelne „Kerkokell”. Need luuletused hakkavad toetama setu kirjanduse enese paremiku presenteerimist, milleks toona palju võimalusi polnudki. Oli võimalik sõnakunstnikena tutvustada rahvalaulikuid ja Armas Otto Väisänen seda teebki raamatu „Kodotulõ” esimeses tsükliis „Leelo”. Oli võimalik esile tõsta rahvaluulekogujaid – ja eesti kõige olulisematest koguja-

test Jakob Hurdast ning Matthias Johann Eisenist on samuti juttu. Oli võimalik kokku koguda mõned näited setupärasest ilukirjanduslikust loomingust, mida on kirjutanud setude lähemad naabrid Võrumaalt. Siin on ootuspäraselt esindatud Hermann Julius Schmalz ja Jaan Räppo, samuti jääb mulje, et Karl Rumori folkloorse taustaga kaastööl võiks olla kirjaniku enda pakutud tekstikuju. Schmalz oli üks väheseid kirjanikke, kes oli enne lugemike ilmumist avaldanud setukeelseid raamatuid, Räppo on tuntud laulutekstide „Haani miis” ja „Katõ ilma veere pääl” autor. Viimane neist kujunes setu hümniks ja ilmus ka raamatus „Kodotulõ”. Lähinaabri positsioonis esines ka Voolaine ise. Voolaine nime all on siin luulet ja proosat, aga see pole kindlasti veel kõik. Eesti biograafilise andmebaasi ISIK andmeil (Voolaine ISIK) on Voolaine kasutanud ka pseudonüüme Soelaanõ Sepo, Setoola Sirgvo, Setoveere Velõ – need esinevad lugemiku esimeses osas. On tõenäoline, et ka Voolasõ Vaabo, Vool Ään, Vool Ainõ’ ja veel mõni lugemikes esinev nimi või nimemärk kuulub Voolainele.

Paistab siis nii, et setu kirjandusklassika esimese komplekti kirjutab lugemike toimetaja ise suurel määral valmis, kuid mitmekesisuse huvides lisab raamatutesse nimesid – ja ikka ka teisi kirjanikke peale iseenda. Voolaine tegevust võib hinnata mitut moodi, kuid siinse artikli eesmärke silmas pidades peaks märkama nii või teisiti selle tegevuse kehtestavat jõudu ja imponeerivat haaret. Voolaine tahab setudele pakkuda oma kangelasi, oma eepost ja kirjandust – niisiis atribuudid, mis tundusid olevat kultuurrahvale vajalikud. On tähelepanuväärne, et setu lugemikud toetavad sellist rahvuskultuurilist mudelit, kus erinevusi hinnatakse ning allkultuurid on osaliselt iseseisvad. Lugemiku tegijate meelest oli võimalik koguni hariduse andmine kohalikus keeles. 1920. aastate alguse radikaalses õhustikus said sellised mõtted tõepoolest tekkida, aga kõige tüüpilisemad nad kindlasti pole. Radikaalsus ja erinevuste rõhutamine taltus ju peagi unifikatsiooniks tendentsiks ning ka Lõuna-Eesti hariduselus soosis noor Eesti Vabariik – nõukogude ajaga võrreldes leebelt, aga ikkagi – pigem regionaalsete erinevuste ühtlustamist (vt Lõbu 2005). Akadeemilise Emakeele Seltsi setukeelse kirjavara soetamise plaan jätkus veel setukeelsete evangeeliumide avaldamisega 1926. aastal, kuid rohkem lisa ei tulnud.

1930.–1980. aastad

Periodiseering võib tunduda ebatavaline, kuid sellisel lahendusel on kaks põhjust. Esiteks leidis 1930. aastatest materjali vähe ja selle sõjaeelse aja eraldamine omaette perioodiks on kaheldava väärtusega ettevõtmine. Teiseks – see viis lõunaeesti kirjandusest kõnelemisel, mis paistab silma 1930. aastatel, taastub teatavate modifikatsioonidega pärast vaikuseaega 1960. ja 1970. aastatel ning seda Eestis ja paguluses paralleelselt. Nii enne kui ka pärast Teist maailmasõda nähakse lõunaeesti kirjandust tavaliselt eesti kirjanduse osana, aga märgatakse (ja mõnikord koguni väärtustatakse) maakondlikke ja keelelisi erinevusi ning nimetatakse kohaliku parnassi esindusautoreina ikka peamiselt ühtesid ja samu kirjanikke. Muidugi on ka erinevusi, mis tulevad alljärgnevalt jutuks, kuid ma ei oska siiski näha mingit suurt pööret hoiakutes – ja kui siin on ka kirjanduslike ülevaadete taustal põhimõttelisemaid muutusi, siis minu

meelest pole neil otseseost poliitilise situatsiooniga. Kaudseid ehk küll, kuid kumb siis ikkagi soovis Eesti koolist ja kodust hävitada võru keelt, kas nõukogude võim või rahvuslik diskursus? Sel teemal pakub õpetlikku mõtlemisainet Ain Kaalepi artikkel 1970. aastast, mis selliste taotluste vastu võitles ja mis on ilmunud uustrukis raamatus „Kolm Lydiat” (Kaalep 1997a).

Kohalike tekstivalimike avaldamise plaanid kaovad pikaks ajaks, ettekujutused lõunaeesti kirjanduse mingistki autonoomsusest tõmbuvad koduloolistesse töödese, turistidele mõeldud trükistesse ja esseistlikesse mõttearendustesse. Lõunaeesti kirjanduse ülevaateid otsides leidsin kaksteist teksti, mida võiks enam-vähem selleks pidada, arv on mitmel põhjusel suhteline. Teise maailmasõja eelsest ajast on siin ette näidata ainult August Annisti artikkel Mulgimaa kirjandusest (Annist 1936). Pärast sõda tuleb maakondlik kirjanduspilt paguluses uuesti päevakorda seoses neljaosalise koguteosega „Meie maa” (1955–1957), mida toimetasid Bernard Kangro ja Valev Uibopuu, kes võtsid plaani ka kirjandusülevaated. Tõsi, puuduvad ülevaated Petserimaa ja Valgamaa kohta – esimesel juhul ilmselt materjali vähesuse tõttu, teisel juhul sellepärast, et tegemist on mitmekultuurse alaga. Veidi ootamatuna võib tunduda see, et Tartumaa ja Viljandimaa on Kesk-Eesti köites, aga ilmselt pole see siiski kontseptuaalne paigutus, vaid koostajad on lihtsalt tahtnud Eesti territooriumi võimalikult ühtlaselt nelja raamatu vahel ära jagada ja nii tundus see kõige paremini õnnestuvat. Tartu linna, Tartumaa ja Viljandimaa kirjandusülevaated kirjutas Arvo Mägi (1957a; 1957b; 1957c), Võrumaa keelest ja kirjandusest kirjutas Bernard Kangro (1957).

Eestis taaselustub kohalikust kirjandusest jutustamine 1960. aastatel. Siin muutub kõige aktiivsemaks kohalikust kirjandusest kirjutajaks Endel Priidel, kelle töödese võiks praeguse teema seisukohalt huvi pakkuda väikesed raamatud kirjanduslikust Mulgimaast ja Viljandist (Priidel 1966; 1971); Viljandi kirjandusest on tal veel teine ülevaade 1983. aastal ilmunud artiklis (Priidel 1983). Priideli panus kohtade ja kirjanduse sidumisel sellega ei piirdu, seejuures on tal ka töid, millel on pistmist Lõuna-Eestiga, kuid mis siiski käesoleva ülevaate põhitekstide hulka ei mahu: nt „Väikesel Illimaril külas” (1966), „Piki Peipsi piiri” (1968). Priideliga sarnaselt tegutseb Oskar Kruus, kelle raamatutest võiks siinkohal tähelepanu pälvida „Kirjanduslik Otepää” (Kruus 1969). Lisaks Arvo Mägi Meie Maas ilmunud kirjutisele „Kirjanduslik Tartu” on sama pealkirjaga artikkel ilmunud ka Eestis, autoriks Rudolf Põldmäe (1980). Põhitekstide hulka arvasin ka kaks kirjutist, mis on küll pühendatud konkreetsetele autoritele, kuid mis mõlemad on juba pealkirjas võtnud ülesandeks anda avaram ajalooline ülevaade. Nii teeb ajakirjas Mana seoses Artur Adsoniga Viktor Kõressaar (1977) ning Keeles ja Kirjanduses Rihhard Iheri raamatut arvustades Oskar Kruus (1980).

Kui 1920. aastatel käivitas lõunaeesti kirjandusega tegelemise kahetsus, et setudel on vähe kirjanikke ja kirjandust, siis alates 1930. aastatest on tüüpilisem käivitaja imetus, et mulkidel, tartlastel ja võrukestel on palju. Voolaine tahtis pakkuda midagi lõunaeestlastele, edaspidi on tavalisem soov pakkuda midagi Lõuna-Eesti külastajatele. Lõuna-Eesti teemadega tegelemisel on läbi aegade olnud kodulooline hõng, kord nõrgem, kord tugevam. Turisti välispidise vaatepunktiga arvestamine on aga midagi uut, XX sajandi jooksul muutub kirjaniku töölaud pildistamisobjektiks ja kivike tema koduõuelt suveniiriks. Siinsete tekstide ühe taustavõrgustiku moodustavad kirjarahvaga

seotud muuseumid, nende ekspositsioonide tutvustused ning lähiümbruse kirjeldused. Lõuna-Eesti maakondades on selle võrgustiku põhipunktideks Oskar Luts Palamusel ja Tartus, Juhan Liiv Alatskivi kandis, Friedrich Reinhold Kreutzwald Võrus ja Carl Robert Jakobson Kurgjal, aga samuti Friedebert Tuglas, keda hakati Ahja maastikku sisse kirjutama veel enne, kui valmis tema memoriaaltuba.

Need rõhud ja eesmärgid ilmnevad ka teksti organiseerimise seisukohalt. Reisikirjanduse tavalisemate lahenduste hulka kuulub teekonnal põhinev narratiiv, aga ka kohtade kirjeldamine maakaarti järgiva loogikaga. Klassikaline reisiteekonna lugu on Priideli raamat „Kirjanduslik Mulgimaa”, Kruusi „Kirjanduslik Otepää” on seevastu rohkem kaardistav tekst, kuigi sinna sisse on monteeritud kirjandusloolisust ning matkamise märke. Kruusi geograafia on mõnevõrra ootamatu, ta nendib, et käsitab Otepääd „avaralt” (Kruus 1969: 21), ning räägib siis lähemast ümbrusest nii, et ta seob kolm kihelkonda kunagiselt Tartumaalt ja kaks Võrumaalt üheks tervikuks ning riivab teisigi alasid. Kirjanduslooline narratiiv domineerib Annisti ja Kõressaare artiklites ning Kruusi arvustuses, neis turistidele ei mõelda. Veel on kirjanduslooline ülesehitus Põldmäe ja Mägi töodel, osalt ka Kangro võru kirjanduse ülevaatel, aga see tekst on mitmeharulisem, räägitakse nii keelest kui ka kirjasõnast ning narratiivsus on nõrgem. Narratiivsus on nõrgem ka Priideli Viljandi-käsitlustes, eriti viimases ja lühemas. Siin kehastub parnass lõpuks tabeliks, kus literaatide nimed ja Viljandiga seotuse aastad on arvele võetud (Priidel 1983: 92–95).

Keele- ja kohakesksust on vaatlusalustes tekstides näha paralleelselt ja põimitult, aga kodukandijuttudes ja turistidele mõeldud tekstides hakkab viimane neist tahes-tahtmata domineerima. Tavaliselt Lõuna-Eesti maakondade kohalikku murret märgatakse, aga maakonnakeskustega seoses seda ei tematiseerita. Erandlikult (seda ka hilisemate käsitluste taustal) on Põldmäe oma „Kirjanduslikus Tartus” kohaliku keele suhtes siiski tähelepanelik ja rõhutab aimatava kaasaelamisega, et Tartu kujunes XVII sajandil lõunaeeesti kirjakeele arendamise keskuseks (Põldmäe 1980: 134). Tartu puhul toonitatakse alati seda, et tegemist on tähtsa eesti kirjanduse ja kultuuri keskusega, pidulikku varianti sellest rõhutusest pakub Mägi: „Nii on Tartu kogu eestluse iseolemise aja vältel kujunenud silmapaistvaimaks Eesti kultuurilinnaks, liialduseta Eesti kirjanduskeskuseks par excellence. Tartu kuulsus ei kahanenud vabariigi aastatel, vaid kasvas” (Mägi 1957a: 183). Tartu kultuurilist eripära on XX sajandi jooksul sageli defineeritud Tartu–Tallinna opositsiooni kaudu. See opositsioon tuleb välja ka kirjandusülevaadetest, kuid jääb arendusteta.

Viljandi on Tartu kõrval räägitud teiseks tähtsaks Lõuna-Eesti kultuuri keskuseks, kuid igal juhul teiseks, ja käsitlustest koorub ka pilt, mis oleks nagu vastupidine Tartule: kuulsus ei näi XX sajandi esimesel poolel kasvavat, vaid kahanevat. Viljandi ja Mulgimaa omapärased suhted on põgusalt jutuks mitmes töös – märgatakse siis mõistagi, et Viljandit on ülistatud Mulgimaa pealinnana ja samas asub ta väljaspool mulgi keele levikuala ja „õigeid” Mulgi kihelkondi. Lõunaeeesti keele südaalal asuva Võru linna kohta ma hõlmavat ülevaadet ei leidnud, kuid linna ja kirjanduse suhted on muudes kirjutistes esil ning kujuneb välja Võru problemaatiline kuvand, milles üks küsimus on see, kas Kreutzwaldi saab vaadelda kohaliku autorina. Üks selgemaid selle probleemi lahtikirjutusi on Suitsu artikkel „Võru kajastusi ja kujutlusi

Kreutzwaldil”, mille alguses ta vastandab saksikut väikelinna ja Kreutzwaldi ning hakkab siis otsima ja leidma Kreutzwaldilt Võru kajastusi sellest hoolimata, et otsimine algab lausega: „Esimesel pilgul ei paista Võru vaateveerud Kreutzwaldi kirjanduslikust pärandusest kuigi palju silma” (Suits 1934: 81).

Nii Võrumaa kui ka Mulgimaa kuvand on terviklik ja Tartumaa oma jällegi hajusam, kuigi nende alade kultuurilist tähtsust ikka ju rõhutatakse. Mägi kirjutatud ülevaade demonstreerib selle hajususe põhjust: kui teksti alguses väidetakse, et Tartu murre on „Tartumaise kirjanduse algtõeks” (Mägi 1957b: 95), siis jutustamise käigus selgub, et Põhja- ja Lõuna-Tartumaa ikkagi eristuvad keeleliselt ja muuski mõttes. Ettekujutused mulkidest ja Mulgimaast on terviklikud hoolimata Viljandi probleemist ja mõnelgi puhul on pidanud kirjutaja vaeva nägema sellega, et stereotüüpide monoliitsust murendada. Näiteks on Annist oma artiklis vastandanud Põhja- ja Lõuna-Mulgimaad ning püüdnud välja tuua kirjanduslikke erinevusi, aga seda kõike ikkagi ebatüüpiliselt ja teadmiseiga, mida mulkidest „üldse” arvatakse. Selle ettekujutuse kõige tavalisem näide nii Annistil kui ka teistel tuleb August Kitzbergilt (keda mulgi teemaga seoses ei unustata mitte kunagi): nimelt võetakse mulgi algupäraseks kujuks ta loomingust pärit Mogri Märt. Tegemist on kriitilise kuvandiga, mida tavatsetakse positiivseks ümber rääkida. Annisti jaoks paistab olevat mingi võimalus seda teha Karl August Hindrey isiku ja loominguga: mulk võiks siis olla „härrasmees, selle sõna balttilises aupaistes ja iseteadvuses” (Annist 1936: 21). Nõukogude tsensuuri tingimustes kirjutav Priidel jällegi peab vajalikuks „mulgi” sõna seletades ja Mogri Märti meenutades rõhutada ka asja teist külge ning seda, et „rikkust ei saa alati vaadata negatiivse nähtena” (Priidel 1966: 117).

Kohakesksus neis ülevaadetes domineerib, kuid vaikimisi on selle taga otsus kõnelda eesti kultuurist ja enamasti ka eestikeelsest kultuurist. Selline kombinatsioon annab kummalisigi tulemusi. Näiteks kirjutatakse artikleid pealkirjaga „Kirjanduslik Tartu”, aga õigupoolest on need ikka vaid artiklid eestlaste linnast Tartust – kuidas võiks aga see linn peegelduda baltisakslaste, rootslaste või venelaste tekstides, selle üle ei mõelda. Mõnikord mõnd väljapaistvat muukeelset autorit mainitakse, aga loo põhitelg on eesti kirjanduse lugu. Eestikesksuse teine külg on see, et mingit tõsist lõunaeestilist separatismi tekstidest ei paista: Mulgimaad käsitletakse eesti rahvusliku ärkamise hällina, Tartut eesti kirjanduskeskusena, Võrumaad kandina, kus on sündinud palju eesti kirjanikke. Annisti kirjutisega samas „Mulkide almanaki” numbris ilmus ka Hendrik Adamsoni artikkel „Mulgi luule”, mille pealkiri sobiks samuti kirjandusülevaatele, kuid pigem on tegemist lüürilise ja eestimeelse mõtisklusega. Omaenda luuletuse „Mulgimaa” avaridasid tsiteerides ütleb ta saateks: „Mulgi luule on oma põhiolemiselt patriootiline ja rahvuslik” (Adamson 1936: 34). Mulgi luuletaja selline eneserefleksioon on konkreetsetes ajaloolises kontekstis ka arusaadav ning võimalus, et põhjaeestlased ja lõunaeestlased võiksid olla kaks rahvust kahe rahvuskirjandusega, sai olla vaid mõttemäng. Tuglase „Lühikeses eesti kirjandusloos” võib varasema kujunemisjärgu juures sellist ühelauselist mängu näha: „Näis, nagu oleks pidanud väike eesti rahvas jagunema veel keeleliseltki kaheks pisirahvuseks” (Tuglas 1936: 24) – selge, et tema meelest oleks selline jagunemine olnud arutu. Jagunemise ja iseolemise küsimused ilmnevad XX sajandi käsitlustes tagasihoidlikul kujul ja põhiliselt kahes variandis.

Üks võimalus on see, et mingi regiooni keelt, kirjandust ja kultuuri kirjeldatakse niivõrd omapärasena, et see tahes-tahtmata hakkab looma kujutlusi sellest, et tegemist pole „päris” eesti kirjandusega. Siinsete ülevaadete seas on sellist sisendusjõudu kõige rohkem Annisti ja Kangro töödel. Annisti artikkel spekulereib seejuures üsna julgelt erijoonte teemadel, pakkudes selle põhjuseks nii tõust kui ka keskkonnast tulenevaid tegureid. Kangro käitub Võrumaast rääkides pisut samamoodi, kuid jutus on vähem teadlaslikku väitmiskirge. Artikli alguses tuletab ta lugejale meelde ka seda, et võrumaalane on „muistne ugandlane” (Kangro 1957: 83).

Teine võimalus on ikkagi see, et kujuneb välja uutmoodi kultuuriideoloogia, mis ei saa küll nii kergesti lahti öelda Põhja- ja Lõuna-Eesti seotusest, kuid mis keelelistele erinevustele tuginedes hakkaks tõlgendama lõunaeestikeelset kirjandust eneseküllasemana, kui seda seni on tehtud. See ideoloogia tõstabki pead alates 1960. aastatest, kuid kodumaistes kirjandusülevaadetes seda siiski eriti ei kohta. Kohtab aga näiteks Kalle Istvan Elleri või Ain Kaalepi sõnavõttudes, mitmel põhjusel leiab laiema kandepinna kaaleplik multikultuurne mudel, mis näeb lõunaeesti (Kaalepi soovitusel kohaselt oandi või uandi) kirjanduse eristumises siinse kultuuri tugevust ja elujõulisust (vt lähemalt Velsker 2013). Mõnelauselistes arendustes kangastub Kaalepi töödes ka lõunaeesti kirjanduse ajalooline mõõde. Näiteks leiab ta 1970. aastal, et vastupidiselt levivatele murdekeele tõrjumise tendentsidele tuleks seda väärtustada ning kohalikku kirjandust tuleks ka koolides õpetada: „Vajaliku kodukohatunnetuse süvendamiseks oleks väga tulus keele- ja kirjandusõpetuse tundides leida võimalust kodumurdeliste autorite käsitlemiseks, nii et näiteks Sangaste kandi õpilased hästi teaksid, kes oli Rossihnius, Puhja omad tunneksid Käsü Hansu, Põlva omad Oldekoppi ja Hurta jne. jne.” (Kaalep 1997a: 377). 1988. aastal Kauksi Ülle esikkogu arvustades kirjeldab ta väga lühidalt lõunaeestikeelset luuletraditsiooni ning arutab ka võimaluse üle näha uandi kirjandust iseseisvana (Kaalep 1997b).

See, et keelekesksed lähenemised märkavad iseseisva nähtusena ennekoike lõunaeestikeelset luulet, on kirjandustekstide hulka arvestades ootuspärane. Nähtuse ajalooks jutustamise võimaluse kasutab kõige otsesemalt ära USA-s tegutsenud Kõressaar: pool tema artiklist on lõunaeestikeelse luuleloo visand ja teises pooles vaatleb ta eraldi Adsoni loomingut. Ülevaade ulatub muistsete põhja- ja lõunahõimude eristamisest kuni Nikolai Baturini ja Eha Lättemäeni välja, seejuures annab Kõressaar ajaloos Adsonile otsustava rolli, pidades teda traditsiooni „tõeliseks taaselustajaks” (Kõressaar 1977: 34). Autor tõdeb lõpuks: „Lõuna-eestikeelse kirjanduse ajalugu on veel seni kirjutamata” (Kõressaar 1977: 38) – käies selle lausega välja ikkagi võimaluse, et see ajalugu kunagi kirjutatakse. Kokkusurutumalt teeb (lõunapoolsest) murdeluulest ülevaate ka Kruus, kes lõpetab oma kirjutise mõtetega murdeluule tuleviku üle ja jõuab isegi ootamatuma avalduseni, millist teistes ülevaadetes ei kohta: „Murrete hääbumine toimub tänapäeval kiires tempos ning see jätab ka murdeluulele vähe väljavaateid. Pealegi on eesti rahvas nii väike, et ei saa endale lubada mitme keele luksust. Mul lõunaeestlasena on seda küll kurb kuulutada, kuid parata pole midagi” (Kruus 1980: 501).

Olen siia maani rääkinud eri aegadel ja kohtades ilmunud tekstidest koos, jättes mulje, et erinevused ei sõltu kirjutamistingimustest ega aastanumbrist. Paistab, et näiteks Kõressaare ja Kruusi põhiväited ei sõltugi, kuid midagi

ikka ka sõltub. 1930. aastatest on praegu vaatluse all vaid Annisti artikkel, selle põhjal võrdlust arendada oleks riskantne. Hilisemast ajast tulevad välja mõned ootuspärased vahed kodumaal ja paguluses tegutsevatel autoritel. Eestis kutsutakse Lõuna-Eestit vaatama, see kõik on „siin ja praegu”, paguluses vaadatakse minevikku ja räägitav maailm on rääkija maailmast lahus. Eestis esineb mõnikord nõukoguliklike mõttekeerutusi (neid on kuigivõrd Priidelil, teistel vähem), paguluses kinnitatakse jällegi eestimeelsust. Mõnevõrra erinevad poliitilisest olukorrast tulenevalt koondpildid lõunaeestilisest kirjandusparnassist, kuid kui kõik summeerida, siis ajalooline põhiosa on suuresti sama. Oskasin märgata vaid üht kirjanikku, keda tabavad Eestis kirjutatud kohaliku kirjanduse lugudes tõsised retseptsoonihäired: see on Jaan Lattik, kellest oleks näiteks pidanud juttu tulema raamatus „Viljandi ja kirjamehed”. Teda on siin kahel korral nimepidi nimetatud, aga halvustavas kontekstis ja kirjanikustaatuset isegi mainimata. See torkab silma, sest teised poliitiliselt „kahtlased” autorid pildilt ei kao: Henrik Visnapuu, Karl August Hindrey, Artur Adson jmt on Kodu-Eesti retseptsoonis olemas, olgu siis, et mõnes lauses on nende poliitilisi valikuid kritiseeritud. Lattiku-küsimus pole siin ka mitte kirjutaja esteetilise maitseotsustuse märk, sest suurt hulka pooltundmatuid autoreid tutvustavad kaks kodumaist põhikirjutajat, Kruus ja Priidel, mõlemad palju.

Kokkuvõtteks kirjandusülevaadetest võib öelda, et nad kõik kuuluvad kirjandusest rääkimise perifeersesse ossa, nagu tavatsetakse perifeeriasse arvata ka nende objekte – turismiväljaannete laad seda rõhutabki. Rohkem eristuvad sellisest lahendusest Annist ja Kõressaar, kellel on mõlemal kontseptsioone, mis näikse juhustest ja faktidest üle küündivat ja midagi suuremat hõlmavat, kuigi millestki väga suurest ei kõnelda. Annisti kontseptsioonid rajanevad paikkondlikel erinevustel, Kõressaarel on erinevuste aluseks keel. Kõik need kõneks olnud käsitlused taastoodavad teadmist kindlapiirilisest autorkonnast ja tähtsamatest tekstidest, mis võiks kuuluda lõunaeestilisse tervikusse. Parnassiloome ühelt poolt, paari autori kontseptualiseerimislust teiselt poolt ja lõpuks muidugi eriti lõunaeestluse ideoloogiline ümberhäälestus loovad eeldused selleks, et tõsisem muutus võiks alata.

Võrukeelne lugemik ja 1990. aastad

XX sajandi alguses oli lõunaeestluse kese liikunud setu ja mulgi kultuurikuvandite aktualiseerumise, setude integreerimisküsimuste ning võru- ja mulgikeelse kirjanduse (taas)tärkamise juurde. Uus suurem nihe tähendab keskme selget paigutumist võrukeelsesse kultuuri. Võru kultuuri „ärkamisaja” sümboolne alguspunkt on Kauksi Ülle esimese luulekogu „Kesk umma mäke” ning Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse võrukeelse näidendi „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl” ilmumine 1987. aastal. Aasta hiljem luuakse Võru Keele ja Kultuuri Fond (VKKF) ning kaks aastat hiljem läheb käima Kaika suveülikoolide traditsioon. Need ettevõtmised aitasid kujundada ka võrukeelse lugemiku ideed (Kõivupuu 1995: 17). Väga oluline roll oli samuti võrukeeste regulaarsetel kohtumistel Tartu Ülikooli raamatukogu kohvikus, mis toimusid neljapäeva õhtuti (Kõivupuu 2014; 1995: 17).

Enne Kauksi Ülle teksti „Võro kirändüs – miä tuu um?” (2000) on 1980. aastate lõpust ja 1990. aastate algusest raske leida korralikku lõunaesti kirjanduse ülevaadet, kuid teemaga seotud materjalist siin puudust ei tule. Esiteks leiab mitmeid lõunaesti identiteeti ja keelt käsitlevaid kirjutisi, mille rõhuasetused ja hoiakud varieeruvad, ilmselt kaugeim mõeldav punkt, kuhu välja jõutakse, on Lauris Toometi (Kaplinski) Oandi kuningriigi projekt, korraga tõsise visioonina ja eneseparoodiana loetav tekst, milles antakse teada, et kõneleja ei viibi ei Eestis ega Võrumaal, vaid Oandis, võrukesed esinevad siin lõunaoandilastena (Toomet 1995: 84). Teiseks leiab samast ajast mõne vallatu spekulatsiooni lõunaesti kirjanduse eripärade teemadel, mis päris iseseisvaks ülevaateks siiski ei formeeru; ka minu üks varaseid artikleid võiks kuuluda sellesse rubriiki (Velsker 1994). Kolmandaks leiab tekste, mis tegelevad lõunaesti kultuuritegelaste „arvelevõtmisega”, osalt siis ka kirjandusliku parnassi konstrueerimisega, samuti hulgaliselt üksikutele autoritele pühendatud kirjutisi, mis näiteks kultuurilehes Viruskundra moodustavad pikema sarja võru kirjanikest. Nende tekstide sarjalisus saab ilmsemaks tagantjärele, kui ilmub suur kõvakaaneline köide Viruskundra valitud töödest ja selles eraldi tsükkel „Võrumaaga seotud kirjanikud” (Viruskundra 2008: 111–163). Mujal ilmunud kirjutistest on kõige rohkem kirjandusülevaate ilmega Heino Siku 1990. aastal peetud ettekanne „Võromaa kirämiihist” (Sikk 1997) ja Eduard Vääri kirjutis „Helme – Tõrva kirjandus- ja keeleinimesi” (Vääri 1995). Nii Sikk kui ka Vääri on aga loobunud tervikuks seotud tekstist ja lükivad üksteise otsa biograafilisi andmeid.

Kõige otsesemalt viis lõunaesti kirjandusega tegelemise uuele tasemele 1993. aastal ilmunud „Võrokõstõ lugõmiseraamat”, mille koostajad olid Tea Avarmaa, Kauksi Ülle, Madis Kõiv, Marju Kõivupuu, Nele Reimann ja Agu Vissel, konsultandina on tiitli pöördel nimetatud Erich Kukke. Eessõna esimesele trükile kirjutas Kõivupuu, täpsemat tööjaotust pole seal selgitatud, kuid hiljem on ta tõdenud, et kui ka igal koostajal „oli natuke oma ettekujutus, mis-sugune võiks olla lugemiku sisu”, igal juhul oli silme ees „kolm vaala”: rahvaluule, kirjandus ning aimetekstid ajaloost ja loodusteadusest (Kõivupuu 2014). Rahvaluulega tegeles Kõivupuu, kirjandusosa „vaimne liider” oli meenutuste kohaselt Kauksi Ülle, aimetekstide osas Erich Kukke ning kokkuvõttes oli lugemiku mõte nende tekstide abil õpetada võru keelt (Kõivupuu 2014). Mõistagi ei välista keeakeskne eesmärk seda, et lugemikul võiks olla ka kirjandusloolisi ambitsioone. VKKF seadis koostajatele esialgsed tingimused, lepiti kokku, et raamat peaks olema võrukeelne ning see peaks sobima nii lastele kui täiskasvanutele. Kõivupuu kinnitusel oli „Seto lugõmik” üks „Võrokõstõ lugõmiseraamatu” eeskujudest (Kõivupuu 2014).

„Võrokõstõ lugõmiseraamatu” teises trükis, „Võrokiilses lugõmikus” on liiks suurele koostamistoimkonnale eraldi toimetajatena välja tõstetud Marju Kõivupuu ja Jüvä Sullõv. Raamatu tiitlil on ilmumisaastana märgitud 1995, tiitli pöördel 1996. Õige on 1996, seda kinnitavad raamatu andmed elektroonilises kataloogis ESTER ning seegi, et raamatu esitlus toimus 1996. aasta septembris (Tuumalu 1996). Samal esitlusel tutvustati võrukeelseid helikasette, mida hakkas välja andma äsja tegutsemist alustanud Võru Instituut. 1996. aastal ilmusid võru kirjanduse, muinasjuttude ja Lattiku proosa kassetid. Helikandjate sari sai hiljem veelgi lisa ning minu meelest võiks siin näha

juba võru kirjanduse peegelduste uut järku. Oma kahe trükiga satub lugemik korraga lõpetama võru liikumise algaasi ja alustama järgmist.

Kahe trüki vahelised sisulised erinevused pole ju esmapilgul väga suured: tekstide valikus on väikseid kohendusi, lisatud on rahvalaulude noote, muudetud on pealkiri. Peamised põhjused, miks asi uuesti käsile võeti, paistavad olevat võru kirjakeele tegemine ning koos sellega ka muutus keele tõlgendamises, mis omakorda juhib välja keele- ja kultuuriideoloogilise muutuseni. „Võrokiilse lugõmiku” esitluselt on Tiit Tuumalu kirja pannud Kõivupuult pärit selgituse: „Vahepeal on võrukeste liikumine väga kiiresti arenenud ja mitmed tollased seisukohad, näiteks võru keele asendi küsimus, on juba vananenud” (Tuumalu 1996). Tookordne toimetaja Jüvä Sullöv kinnitab takkajärele seda, et keeleideoloogilised põhjendused olid uue trüki tegemisel tõepoolest peamised (Jüvä 2014).

Lisaks uue kirjakeele rakendamisele on „Võrokiilse lugõmiku” algusosas seletused võru-setu kirjakeele ja ortograafia kohta ning raamatu teises osas on varasem Eduard Vääri jutt keelest välja vahetatud kaastöö vastu, mis kannab pealkirja „Võro-seto kiil” ja on esitatud Võru Instituudi nimel. See vahetus ongi hoiakulises plaanis kõige olulisem: pealkiri annab teada, et räägitakse võru-setu (ehk siis „võro-seto”) keelest, seda käsitletakse tekstis regionaalse keelena ja leitakse, et see määratlus on kaasajal võimalik, ilma et see teeks kahju eesti ühiskeelele (Võrokiilne lugõmik 1996: 139). Järgnevalt tehakse ajalooline ekskurss, võetakse lõunaeesti keele kohta kasutusele Kaalepi soovitatud „uandi” ning eristatakse selle allosi, muuhulgas on eristatud „süäuandi kiil”, mida kasutatakse võru-setu keele sünonüümina (Võrokiilne lugõmik 1996: 141). Hilisemates käsitlustes on võru-setu keelelist ühtsust rõhutatud vähem ja vähem on räägitud ka uandist (või oandist) lõunaeesti keele ja kultuuri tähenduses, kuigi ajuti siiski. Lugemikus pakutav kirjeldusviis ja terminoloogia tsentreerib kogu lõunaeesti keele käsitluse võru ja setu keelekujudesse, siin nähakse keele „südant”. „Võrokiilsele lugõmikule” on toimetajad kirjutanud ka uue eessõna, kus on tugevdatud keele ja kultuuri seose rõhutust ning meenutatud vepsulasi, vadjalasi, liivlasi ja preislasi lootuses, et võrukestel läheb paremini kui nende hõimlastel. Uues eessõnas korratakse ka eelmise eessõna programmilist loosungit, mis seob ühte keele ja kultuuri: „Kui eläs kiil, eläs rahvas ja timä miil” (Võrokiilne lugõmik 1996: 4).

Lugemikus on kaksteist osa, neist esimene, ülejäänutest pikem, tutvustab rahvaluulet. Selle koostaja Kõivupuu (1995: 17) seletust mööda iseloomustab Kagu-Eesti kultuuri eriti suulisus. See on jälle üks väiteid, mis hakkab hiljem korduma ja mõjutama ka arusaamu lõunaeesti kirjandusest. Ülejäänud lugemiku osad on organiseeritud teemasid või juhtmotive silmas pidades, neis domineerib ilukirjandus, kuid vahepeal pakutakse ka populaarteaduslikku lugemist. „Võrokiilses lugõmikus” lisatud autoritest mõjutab lugemiku tervikilmet pisut Enn Kasaku astronoomiaalaste kirjutiste tsükkel, mis on hajutatud erinevatesse lugemiku osadesse ning moodustab sellisena kompositsiooniliselt kujuteldava lisatelje. Ilukirjanduslikus osas lisandub üks luuletus Ilmar Vananurmelt ja üks Härmä Härbält (Jüvä Sullõvilt), need jäävad algse valiku pisikeseks täienduseks.

Valik on tehtud mitme eesmärgiga, mille seas on üks kindlasti ka võru- ja setukeelse kirjanduse paremiku koondamine. Autorkonda kanoniseeriv ise-

loom on lugemikul seda enam, et sama esinduslikke konkurente sel ei ole ning kui ka XXI sajandil hakkab lisanduma lugemikke erinevates lõunaeesti murretes, siis need on mõeldud enamasti lastele. Setukeelset ilukirjandust on siin tunduvalt vähem kui võrukeelset. Tartu keele näitena (aga antud kontekstis paratamatult võru kirjanduse laiendusena) on võrukeelses lugemikus esindatud ka Mats Traat ning vana kirjakeele näitena on uues trükis lisatud tartukeelne katke tsaariaegsest talurahva seadusest. Samuti on raamatus mõned tõlked. Kõrge kaarega ületavad kultuuripiire Kauksi Ülle ja Neeme Kahuski tõlgitud Edgar Allan Poe „Kelläq” ning „Kats vanaegiptusõ laulu” Ain Kaalepi versioonis. Tehtud on ka „tagasitõlkeid” Võrumaa autoritelt, kes on kirjutanud eesti kirjakeeles, näiteks on Madis Kõiv ümber pannud Juhan Jaigi jutu ja Kauksi Ülle tõlkes on katkend Bernard Kangro näidendist. Samuti on tõlgitud kakskeelses proosas neid tekstiosi, mis on eestikeelsed (näiteks Lattiku jutudes). Need näited on teatavas mõttes programmilised ja see pole mitte Voolaine lugemikest tuttav integreerimisprogramm, vaid võru keele eristumise manifestatsioon ja teisest küljest lisaalade hõivamine võru kirjanduskaanoni loomisel.

Lugemiku ilukirjandustekstide osas on kõige rohkem tekste Jaan Lattikult, Kauksi Üllelt ja Raimond Kolgilt, kõige rohkem lehekülgi on antud Lattikule ja Madis Kõivule. Nüüdisaegsele hindajale pole neis rõhuasetustes suuri üllatusi – on ju arusaamad osalt sama lugemiku kujundatud ning vahed mõne varasema rõhuasetusega pole ka väga suured, varem murdeluule klassikuks kuulutatud Adson on siingi tähtsamate autorite seas. Lattiku silmatorkav mahavaikimine Nõukogude Eestis on nüüd asendunud silmatorkava esiletõstmisega, mida toetab samal perioodil tema uustrükkide ning jutuvalikuga helikaseti avaldamine. Hiljem kujundatakse tema kõrval vanema põlve võru proosa teiseks juhtautoriks Jaik, lugemikus seda veel nii selgelt ei näe, kuigi ta on siin esindatud. Lugemikus on nii või teisiti hoolitsetud selle eest, et kaanon ei tuleks liiga luulekeskne, mida ta kergesti võinuks tulla. See oleks võinud juhtuda, kuna võrukeelseid luuletajaid on läbi aegade olnud rohkem kui võrukeelseid proosakirjanikke. Valikut iseloomustab ka võimaluste piires suur autorite hulk: see tähendab „suures” eesti kirjandusloos tõrjutud positsioonil olijate märkamist ja mänguvõtmist, näiteks Voldemar Raidaru, kes mitme tekstiga aitab täiendada võrukeelse proosa ja memuaristika esindusseltskonda.

Uuenemiskuuri läbi teinud „Võrokiilne lugõmik” saab aluseks edasistele sammudele võru ja setu kirjanduse õpetamise ja tõlgendamise teel. Lugemiku uue trüki väljaandjal Võru Instituudil pole täpset ülevaadet, millistes koolides ja kui sageli lugemikku on õppematerjalina kasutatud, kuid asjatundjate hinnangul on lugemikku „kindlasti päris ulatuslikult pruugitud” (Allas 2014). „Võrokiilne lugõmik” on esimesena nimetatud õppematerjal ainekava „Võro kiil’ ja kultuur” kolmandale kooliastmele mõeldud osas (Võro kiil’ ja kultuur 2000: 16). Võib niisiis tõdeda, et „Võrokiilse lugõmiku” saatus on õnnelikum kui Voolaine setu lugemikel. Ilma selle raamatuta oleks lõunaeesti kirjanduse tõlgendamine läinud edaspidi teisiti, ettekujutus autorite valikust ja võrukeelsusele keskendatud kontseptualiseerimisalustest olnuks ebamäärasemad ning eristumine eesti kirjandusest tõenäoliselt ebaselgem. Nüüd oli lõpuks tõhus alus edasiseks tegevuseks olemas: võrukeelne kirjandus oli saanud oma esimese tüseda raamatu.

Kokkuvõtteks

Lõunaeeesti kirjanduse kirjeldused, nimed ja autorkond pakuvad kirevat pilti sellest hoolimata, et neid kujundavaid trükiseid ja kirjutisi pole XX sajandil palju. Kirevuses on aga ka seaduspärasid. Ilmselge kirjelduspõhimõte on see, et lõunaeeesti kirjanduse võimalikku autonoomsust ei saa kirjeldada Eestit ja eesti kirjandust ignoreerides. Aastakümnete jooksul on – sõltuvalt fookusest – nähtud lõunaeeestlastes kas Eesti „ärakadunud poegi” või siis hoopis eriti aktiivseid tegutsejaid, kes häälekalt räägivad kaasa eesti kultuuris. Neisse käsitlustesse tuleb põhjalik revideerimine sajandi teisel poolel: see algab 1960. aastate paiku, kuid põhimõtteliste väideteni jõutakse 1990. aastate alguses. Hakatakse rääkima regionaalkeelest ja -kultuurist, mis küll ei ütle tava-juhul lahti eesti taustast, kuid eesti ja lõunaeeesti suhet ei nähta enam range alluvussuhtena, vaid lõdva seosena, mitmikidentiteedina, kus korraga ollakse koos ja lahus.

Kirjanduskäsitlustes on näha nii koha- kui ka keelekeskseid lahendusi, setude puhul näib olevat võimalik veel ka spetsiifiliselt kultuurikeskne lähenemine. Koha- ja keelekesksus annavad erinevaid tulemusi: esimesel juhul tavatsetakse taanduda sihilikult perifeeriasse ja pakkuda Lõuna-Eesti maastikke koos kirjandusliku lisaväärtusega välja kui turismiobjekte või kui kodukanti. Kohtadele keskenduvast lähenemisest saaks olla ka ambitsioonikamaid võimalusi piirkondliku identiteedi (ümber)kujundamisel, kuid tavaliselt jäetakse need kasutamata. Keelekesksed lähenemised kasutavad aga neid suuremaid võimalusi rohkem ära ning identiteeti mõtestataksegi ümber keelelise erinevuse kaudu. Identiteedi juurde näib käivat – mõneti XIX sajandi rahvusluse mudeleid järele aimates – oma kirjanduse olemasolu ning selle ajaloostamine. Kuigi Voolaine lähtus 1920. aastatel eesti rahva terviklikkuse käsitlusest, näib tema tegevuses olevat programmiks sõnastamata jäänud kahetisust, mis eestluse ideaalide kõrval kultiveerib ettekujutust setukeelse kirjanduse iseväärtustest ja selle loomise vajadustest. Sellised ettekujutused saavad eelmänguks muutustele sajandi lõpus, mil räägitakse üha vähem murretest ja üha rohkem keelest, kirjeldatakse võru ja setu keelt lõunaeeesti keele tuumosana ja käivitatakse mitmel moel lõunaeeesti kirjanduse loomisprogramm. Kui varem räägitakse murdekirjanduse näidetest ja erandjuhul ka murdeluule traditsioonist, siis nüüd „tekitatakse” lõunaeeesti autorkond ning vaade lõunaeeesti kirjandustraditsioonile tema mitmekesisuses.

Neid kirjeldusi kirjeldades olen kaldunud ise kasutama sõna „lõunaeeesti”. Mis on aga kõnealuse kirjanduse õige nimi? Nagu võib arvata, õiget nime polegi ja seegi on märk kõneks võetud objekti ebapüsivusest. Ikka on tavapärasem rääkida võru, setu, mulgi ja tartu kirjandusest, sest nii on kujunenud kohalikud identiteedid, mida on aidanud kujundada ka jutuks olnud tekstid ja väljaanded. Aeg-ajalt tekib ka ühendava kirjelduse ja nimetamise taotlusi (ja kaugema ajaloo peegeldustes tekib neid paratamatult) ning sel juhul püütakse „lõunaeeesti” sõna kõrval lansseerida teisi nimesid, eriti „uandit” (nt Kauksi Ülle 2000).

Kirjanike nimesid on artiklist läbi jooksanud mitmeid, kuid pole seni selgunud, kas XX sajandi lugemike ja artiklis vaatluse all olnud ülevaadete põhjal saab ka kindlalt öelda, et just nemad moodustavadki lõunaeeesti kirjanduse. Käsitluste juhuslikkuse tõttu midagi päris lõplikku öelda ei saagi, kuid ette-

vaatlikult võib eespool nimetatud kirjanikest välja noppida väikse seltskonna, kes võiks igal juhul olla XX sajandi (ja küllap ka siis praeguse aja) tõlgendajate meelest kõik lõunaeeesti kirjanikud – seda muidugi juhul, kui otsustatakse, et lõunaeeesti kirjandus on olemas. Tekstide ja trükiste andmeid summeerides on näha, et sellesse seltskonda kuuluvad Käsü Hans, Kitzberg, Adamson, Adson, uuemates käsitlustes ka Kõiv ja Kauksi Ülle. Väikestest retseptioonikõikumistest hoolimata kohtame väga suure tõenäosusega siin ka Hurta, Kuhlbarši, Hindreyd, Suitsu, Visnapuud, Jaiki, Kolki ja mõnda teistki. Lattiku retseptioon läbib suuri võnkeid, aga lõpptulemusena saabub ka tema lõunaeeesti kirjanduse esindusautorite sekka. Lõpuks jäävad kaalumisele mõned kirjanikud, kes on väga olulised, kuid kelle kuulumine lõunaeeesti kirjanduslukkku sõltub väga palju tõlgendusviisist – raske siis öelda, kas siin peaks olema Luts, Liiv ja Tuglas või mitte. Ja muidugi on jätkuvalt mõistatus see, mis pistmist on lõunaeeesti kirjandusega Kreutzwaldil. See jääb edasiseks arutamiseks XXI sajandi kirjanduslugudele.

Kirjandus ja allikad

- A d a m s o n, Hendrik 1936. Mulgi luule. – Mulkide almanak. Toim Leo Kahkra. Tallinn: Mulkide Selts Tallinnas, lk 34–35.
- A l l a s, Tiia 2014. E-kiri Mart Velskrile 12. II (adressaadi valduses).
- A n n i s t, August 1936. Peajooni Mulgimaa kirjandusest. – Mulkide almanak. Toim Leo Kahkra. Tallinn: Mulkide Selts Tallinnas, lk 18–21.
- H e n n o s t e, Tiit 2014. Lõunaeeesti keel ja eesti kirjanduslik avangard. – Looming, nr 1, lk 97–107.
- J ä ä t s, Indrek 1998. Setude etniline identiteet. (Studia ethnologica Tartuensia 1.) Tartu: Tartu Ülikool.
- J ü v ä Sullöv 2014. E-kiri Mart Velskrile 11. II (adressaadi valduses).
- K a a l e p, Ain 1997a. Emakeeleõpetus ei tohi ignoreerida emakeelt. – Kolm Lydiat. (Eesti mõttelugu 18.) Tartu: Ilmamaa, lk 373–378.
- K a a l e p, Ain 1997b. Üt's kõikaigsündumine, tõistkõrdsündumine, `ümbresündumine. – Kolm Lydiat. (Eesti mõttelugu 18.) Tartu: Ilmamaa, lk 384–388.
- K a l k u n, Andreas 2011. Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- K a m p m a a, Mihkel 1938. Eesti kirjandusloo peajooned. Esimene jagu. Neljas, ümbertöötatud ja kirjandusteaduse uuematele seisukohtadele kohandatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- K a n g r o, Bernard 1957. Võrumaalasest, ta keelest ja kirjandusest. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. IV. Lõuna-Eesti. Toim Bernard Kangro ja Valev Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 83–86.
- K a u k s i Ülle 2000. Võro kirändüs – miä tuu um? – Võro kirändüse luumine. Toim Kauksi Ülle, Nele Reimann. (Võro Instituudi toimõtiseq 7.) Võru: Võro Instituut.
- Kodotulõ' 1925 [tiitlil 1924] = Kodotulõ'. Seto lugõmiku II osa. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused XI.) Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.
- K r u u s, Oskar 1969. Kirjanduslik Otepää. Tallinn: Eesti Raamat.
- K r u u s, Oskar 1980. Murdeluulest „Kassimärsi” ilmumise puhul. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 499–501.

- Kõivupu, Marju 1995. Õpetus on see iva ehk Kon om tuu lumpj, kon kunna' umma? – Raamatukogu, nr 2, lk 17–19.
- Kõivupu, Marju 2014. E-kiri Mart Velskrile 10. II (adressaadi valduses).
- Kõressaar, Viktor 1977. Artur Adson ja lõuna-eestikeelne luule. – Mana, kd 44, lk 32–38.
- Lõbu, Terje 2005. Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduselu näitel. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Mägi, Arvo 1957a. Kirjanduslik Tartu. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis III. Kesk-Eesti. Toim Bernard Kangro ja Valev Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 181–183.
- Mägi, Arvo 1957b. Tartumaa kirjanduses. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis III. Kesk-Eesti. Toim Bernard Kangro ja Valev Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 95–97.
- Mägi, Arvo 1957c. Viljandimaa ja mulgid kirjanduses. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis III. Kesk-Eesti. Toim Bernard Kangro ja Valev Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 28–29.
- Mägi, Arvo 1965. Lühike eesti kirjanduslugu. Algusest kuni iseseisvuseaja lõpuni. I. (Meie kirjanikke 7.) Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Parkins, David 1992. Is Literary History Possible? Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Pino, Veera 1987. Paulopriit Voolaine. *In memoriam*. – Lähedalt ja kaugelt. Toim Heino Ahven. (Emakeele Seltsi aastaraamat 31 (1985).) Tallinn: Eesti Raamat, lk 190–196.
- Priidel, Endel 1966. Kirjanduslik Mulgimaa. Teejuht. Tallinn: Eesti Raamat.
- Priidel, Endel 1971. Viljandi ja kirjamehed. Tallinn: Eesti Raamat.
- Priidel, Endel 1983. Kirjanduslik Viljandi. – Kodulinn Viljandi. 700. aastapäevale pühendatud artiklite kogumik. Toim Jaan Eilart. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 86–95.
- Põldmäe, Rudolf 1980. Kirjanduslik Tartu. – Kodulinn Tartu. Artiklite kogumik. Toim Jüri Linnus. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 133–144.
- Seto lugõmik 1923 [tiitlil 1922] = Seto lugõmik. I osa. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused VI.) Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.
- Sikk, Heino 1997. Võromaa kirämiihist. – Kaika suvõülikuulõ kogomik I–VIII (1989–1996). Toim Pille Kattel. Võru: Võro Instituut, lk 29–32.
- Suits, Gustav 1934. Võru kajastusi ja kujutlusi Kreutzwaldil. – Võru 150 aastat. Koguteos Võru linna 150 aasta juubeliks. Toim Karl Ehrmann. Võru, lk 80–83.
- Suits, Gustav 1953. Eesti kirjanduslugu. I köide. Algusest kuni ärkamisaja lõpuni. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Tamm, Marek 2012. Liivimaa leiutamine. Uue kristliku koloonia kuvandi loomine 13. sajandi esimesel poolel. – Akadeemia, nr 2, lk 195–229.
- Toomet, Lauris 1995. Free Theocratic Kingdom of Oandi. – Waterfowl Way. A Selection of Articles and Fiction from the Conference of Ethnofuturism of the Young Authors of the Finno-Ugric Peoples Held in Tartu from May 5 to 9, 1994. Водптицная дорога. Сборник статей и литературных произведений молодых авторов – участников конференции по этнофутуризму Тарту, 5–9 мая 1994. г. Toim Kauksi Ülle. Tartu: Eesti Kostabi-Selts, lk 84–86.
- Tuglas, Friedebert 1936. Lühike eesti kirjanduslugu. Teine, täiendatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

- T u u m a l u, Tiit 1996. Võrukeelne lugemik levitab uut võru-setu kirjaviisi. – Postimees 19. IX, lk 5.
- V e l s k e r, Mart 1994. Virolainen ja etelävirolainen runoudessa. – Itä ja Länsi. Suomen, Viron ja Unkarin kirjallisuus idän ja lännen vaikutuskentässä. Toim Pekka Lilja. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, lk 89–95.
- V e l s k e r, Mart 2013. Kolm vaadet lõunaesti kirjandusele. – Looming, nr 11, lk 1542–1554.
- Viruskundra 2008 = Viruskundra. Valitud lehekülgi Võrumaa kultuurilehest (1989–2006). Koost Aimi Hollo, Eha Tillmann, Malle Avans, Virve Ots. Võru: Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuseum.
- Voolaine ISIK = V o o l a i n e, Paulopriit, Eesti biograafiline andmebaas ISIK. – <http://galerii.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=4283> (22. I 2014).
- Võro kiil' ja kultuur' 2000. Ainõkava aoluulidsõ Võromaa põhikuulõ jaos. Võru keel ja kultuur. Ainekava ajaloolise Võrumaa põhikoolidele. Võru: Võro Instituut'.
- Võrokiilne lugõmik 1996 [tiitlil 1995] = Võrokiilne lugõmik. Lugõmise-raamat koolilatsilõ ja suurilõ, kost või lukõq rahvaluulõst, kunst'kirändusest, ao- ja luuduluust. II parandõt ja tävvendet trükk. Toim Marju Kõivupuu, Jüvä Sullõv. Võru: Võro Instituut'.
- Võro kiränduse kodoleht. – <http://www.wi.ee/voro/> (22. I 2014).
- Võrokõstõ lugõmiseraamat. Võrokiilne lugõmise-raamat koolilatsilõ ja suurilõ, kost või lukõ rahvaluulõst, kirändusest, ao- ja loodusluust. Tallinn: Koolibri, 1993.
- V ä ä r i, Eduard 1995. Helme – Tõrva kirjandus- ja keeleinimesi. – Mulkide almanak [4]. Toim Ene Nobel. Tartu: Eesti Mulkide Selts, lk 22–25.

The history of South Estonian literature within and between two readers

Keywords: history of regional literatures, South Estonian literature, history of literary studies and literary criticism, literary canon, readers

The article discusses literary historical surveys of South Estonian literature, which were published from 1920s through 1990s. There are several reasons – historical, geographical, cultural and, in particular, linguistic – that individuate South Estonian literature. The language variety spoken in South-Estonia differs considerably from the North Estonian one; the difference is remarkably pronounced in comparison with the vernaculars of Võrumaa and Setumaa, earlier also with those of Tartumaa and Mulgimaa. The study addresses two literary canons and two readers providing a background for telling a literary history. The readers analysed represent Setu subdialect (the two volumes of the reader are *Seto lugõmik* (1923) and *Kodotulõ'* (1925)) and Võru dialect (the reader has been published in two editions under different titles: *Võrokõstõ lugõmiseraamat* (1993) and *Võrokiilne lugõmik* (1996)).

In the 1920s Paulopriit Voolaine initiated a vigorous effort to create a vernacular Setu literature with a history of its own. The attempt remained unparalleled for many decades. A new and more robust South Estonian cultural movement and the ascent of Võru literature began only in the late 1980s. In the early 1990s standard

literary Võru was established, of which the second edition of the reader was the first major representation.

There are twelve texts, written in the period of 1930–1960, which offer a historical survey of South Estonian literature or some part of it. Most of this material belongs to local studies or literary tourism. Striking exceptions are the survey of the literature of Mulgimaa by August Annist and the historical survey of the poetry written in South Estonian, by Viktor Kõressaar. Those two texts suggest some interpretational assumptions that emerged alongside the proclamation of a separate Võru literature, of which the Võru reader was one of the first signs.

Mart Velsker (b. 1966), MA, researcher, University of Tartu, mart.velsker@ut.ee